

Design and Elaboration of the Conceptual System of Theory: Rethinking the Concept of Theory in the Humanities and Social Sciences

Gholamreza Heidari

Associate Professor, Department of Knowledge & Information Science, Razi University, Kermanshah, Iran. Email: gh.heidari@razi.ac.ir

Received: 2026-06-02	Revised: 2026-07-18	Accepted: 2026-09-08	Published: 2026-09-22
Citation: Heidari, G. (2026). Design and Elaboration of the Conceptual System of Theory: Rethinking the Concept of Theory in the Humanities and Social Sciences. <i>Library and Information Science Research</i> . 16(2), 7-37. doi: 10.22067/infosci.2026.99105.1282			

Absrtact

Introduction: Theory is a foundational concept for organizing, explaining, interpreting, critiquing, and advancing scientific knowledge. Nevertheless, its meaning remains characterized by considerable conceptual plurality and sustained debate. This situation can be attributed, in part, to the persistence of a traditional model of definition rooted in essentialist reasoning, whereby concepts are defined in terms of necessary features and relatively fixed boundaries. This model has also been reinforced in modern scholarship by approaches derived from the natural and empirical sciences. However, such an approach does not always adequately capture complex and plural phenomena, particularly those encountered in the humanities and social sciences, and has contributed to dichotomies such as theory/practice, product/process, and abstract/applied. In contrast, developments in the humanities and social sciences have fostered alternative modes of conceptualization that, rather than reducing phenomena to a fixed essence, emphasize multidimensionality, contextuality, gradation, dynamism, and the interrelationships among their constituent dimensions. From this perspective, the problem addressed by the present study is not merely the absence of a universally accepted definition of theory or the plurality of existing definitions, but rather the need to reconsider the underlying logic through which theory is defined and conceptualized. Accordingly, this study seeks to develop a new understanding of theory and, on this basis, to construct a Conceptual System of Theory (CST) grounded in this emerging logic.

Methodology: The study employed a conceptual analysis approach combined with theoretical synthesis. Relevant literature on the concept of theory in the philosophy of science, research methodology, and the humanities and social sciences was systematically examined. Definitions, components, functions, and modes of conceptualizing theory were identified, extracted, and comparatively analyzed. The analysis indicated that a substantial part of the conceptual debate surrounding theory derives from positioning it within relatively closed dichotomies. To address this limitation, the study adopted a “third perspective” that moves beyond selecting one pole over another and instead conceptualizes their coexistence and continuity within a spectral,

©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

multilayered, contextual, and dynamic framework. On this basis, the concept of theory was formulated at three semantic levels. The specific level refers to the narrower and more determinate meaning of theory; the general level refers to systematic knowledge aimed at understanding, interpreting, explaining, or critiquing phenomena; and the broad level encompasses the wider domain of theoretical knowledge, together with its conceptual and paradigmatic foundations. These three levels were subsequently examined through seven analytical approaches: lexical-conceptual, subject-heading-oriented, spectral, disciplinary, methodological, typological, and question-based. Finally, the findings generated through these analytical approaches were integrated through a process of conceptual synthesis, resulting in the design and elaboration of the Conceptual System of Theory (CST).

Findings: The findings indicate that theory cannot be adequately represented by a fixed, essentialist definition and that its understanding requires recognition of its multiple levels, dimensions, and forms. The third perspective facilitates a move beyond reductive dichotomies, enabling theory to be understood simultaneously as both product and process, as both abstract and contextual, and as encompassing explanatory, interpretive, critical, and normative functions. This perspective provided the conceptual basis for reformulating theory across the three semantic levels.

At the subsequent stage, the seven analytical approaches enabled a systematic elaboration of these three semantic levels. The lexical-conceptual approach focuses on the meaning and connotations of theory; the subject-heading-oriented approach identifies its constituent components and conceptual boundaries; the spectral approach reveals varying degrees of abstraction and generalization; the disciplinary approach incorporates differences in disciplinary requirements into the conceptualization of theory; the methodological approach examines how theories are formulated, developed, evaluated, and revised; the typological approach distinguishes among the diverse forms and functions of theory; and the question-based approach organizes theory in relation to fundamental problems and questions. The synthesis of the three semantic levels and seven analytical approaches resulted in the formulation of seven interconnected dimensions that constitute the architecture of the CST: Meaning, Scope, Level, Context, Process, Type, and Coherence. Meaning specifies the conceptual identity of theory; Scope delineates its boundaries and extent; Level indicates its degree of abstraction and generalization; Context encompasses the historical, disciplinary, epistemic, and problem-related conditions within which theory emerges and operates; Process addresses its formation, transformation, revision, and evaluation; Type captures its diverse forms and functions; and Coherence represents the internal continuity and integration of its constituent components. These dimensions should not be understood as discrete categories but as interrelated elements of a unified conceptual system.

Discussion and Conclusion: The findings indicate that the problem of theory cannot be resolved simply by adding another definition, because the underlying logic of definition itself has evolved in response to the increasing complexity of phenomena. Within this emerging logic, definition does not necessarily entail determining the fixed essence and closed boundaries of a phenomenon; rather, it may involve the coherent formulation of a set of major dimensions through which a phenomenon can be represented within a reasonable, multilayered, and context-sensitive scope. From this perspective, the three semantic levels and seven analytical approaches make it possible

to examine and conceptualize theory across its multiple dimensions without reducing it to a single definitional model. The seven dimensions emerging from their synthesis provide the foundation for a system through which theory can be described, compared, analyzed, evaluated, and further developed. Accordingly, the CST can be understood as a systematic formulation of a new logic for conceptualizing theory—one that is better aligned with the complexity, plurality, and contextual variability of theory in the humanities and social sciences.

Originality: The originality of the study lies in shifting the problem of theory from “finding the correct definition” to “rethinking the logic of definition and conceptualization.” Within this framework, the “third perspective” provides a way to move beyond reductive dichotomies; the three semantic levels reveal the different scopes of the concept of theory; the seven analytical approaches elaborate these levels from complementary perspectives; and their synthesis leads to seven dimensions and ultimately to the architecture of the CST. The principal innovation therefore lies not in any one of these elements separately, but in the systematic relationship among them and the transformation of this relationship into an integrated conceptual system. The CST provides an open and expandable framework for analyzing, comparing, evaluating, teaching, and developing theories, and exemplifies an approach to definition that emphasizes multidimensionality, contextuality, spectrality, and coherence rather than essentialist boundary-setting.

Keywords: Theory, Conceptualization, Conceptual System, Social Sciences and Humanities, conceptual analysis.

	<p style="text-align: center;">پژوهش نامه کتابداری و اطلاع رسانی</p> <p style="text-align: center;">دسترسی آزاد https://infosci.um.ac.ir مقاله پژوهشی</p>	
---	---	---

طراحی و تبیین سامانه مفهومی نظریه: بازاندیشی در مفهوم نظریه در علوم انسانی و اجتماعی

غلامرضا حیدری ^{۱۵}

دانشیار، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. gh.heidari@razi.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۲	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۲۷	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۷	تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۱
استناد: حیدری، غلامرضا (۱۴۰۵). طراحی و تبیین سامانه مفهومی نظریه: بازاندیشی در مفهوم نظریه در علوم انسانی و اجتماعی، پژوهش‌نامه کتابداری و اطلاع رسانی، ۱۶(۲)، ۳۷-۷. doi: 10.22067/infosci.2026.99105.1282			

چکیده

مقدمه و هدف: تعریف‌های سنتی و تجربه‌گرایانه از نظریه (مبتنی بر اثبات‌پذیری و پیش‌بینی کمی) برای علوم انسانی و اجتماعی ناکافی بوده و باعث ابهام مفهومی شده‌اند. هدف این پژوهش، بازاندیشی در مفهوم نظریه و تدوین «سامانه مفهومی نظریه» به عنوان چهارچوبی منسجم برای سازمان‌دهی ابعاد، سطوح و رویکردهای مختلف آن است.

روش‌ها: این پژوهش با رویکرد تحلیلی-مفهومی و روش سنتز نظری روی منابع معتبر فلسفه علم، روش‌شناسی، علوم انسانی و علم اطلاعات انجام شد. داده‌ها طی چهار گام تحلیل شدند: (۱) بررسی متون و استخراج تعاریف؛ (۲) صورت‌بندی سه سطح معنایی (اخص، اعم و گسترده)؛ (۳) تحلیل هفت رویکرد عمده به نظریه؛ (۴) طراحی سامانه مفهومی نظریه.

یافته‌ها: فهم جامع نظریه مستلزم عبور از نگاه‌های تک‌بعدی و حرکت به سوی دیدگاهی شبکه‌ای است. نظریه در سه سطح معنایی (اخص، اعم و گسترده) دسته‌بندی شد. همچنین ترکیب هفت رویکرد تحلیلی به طراحی «سامانه مفهومی نظریه» انجامید که شامل هفت بُعد به‌هم‌پیوسته است: معنا، قلمرو، سطح، زمینه، فرایند، گونه و انسجام.

بحث و نتیجه‌گیری: فهم نظریه نیازمند عبور از تقلیل‌گرایی و دوگانه‌های کاذب (مانند نظر/عمل و محصول/فرایند) است. نوآوری پژوهش در گذار از تعاریف خطی به «سامانه مفهومی» است که نظریه را از موضوعی «تعریف‌پذیر» به موضوعی «سامانه‌پذیر» تبدیل می‌کند. این چهارچوب باز می‌تواند مبنای مطالعات فرانظری و سیاست‌گذاری علمی قرار گیرد.

اصالت: این مقاله با ارائه چهارچوبی چندبُعدی (سه سطح معنایی، هفت رویکرد و هفت بُعد به‌هم‌پیوسته)، مدلی نوین و توسعه‌پذیر برای تحلیل و ارزیابی نظریه‌ها در علوم انسانی و اجتماعی فراهم می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: نظریه، بازاندیشی مفهومی، سامانه مفهومی، علوم انسانی و اجتماعی، رویکردهای هفت‌گانه به نظریه

مقدمه

نظریه یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم نظام علم و از ارکان اصلی تولید، سازمان‌دهی، تبیین و توسعه دانش است. هیچ دانشی بدون اتکا به نظریه قادر به تبیین منسجم پدیده‌ها، هدایت پژوهش، تفسیر یافته‌ها و گسترش مرزهای معرفت نیست. از این‌رو، بسیاری از اندیشمندان، نظریه را هسته مرکزی فعالیت علمی و مهم‌ترین وجه تمایز دانش علمی از انباشت صرف داده‌ها و اطلاعات دانسته‌اند (Dubin, 1978; Gregor, 2006; Merton, 1968; Whetten, 1989).

باوجوداین جایگاه بنیادین، نظریه همچنان یکی از مبهم‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین مفاهیم در علوم انسانی و اجتماعی است. طی دهه‌های گذشته، تعاریف فراوانی از نظریه ارائه شده است که هر یک بر جنبه‌ای خاص از آن تأکید دارند. برخی نظریه را مجموعه‌ای از گزاره‌های تبیینی می‌دانند (Dubin, 1978; Hempel, 1966)، برخی آن را چهارچوبی برای فهم و تفسیر واقعیت معرفی کرده‌اند (Weick, 1995)، برخی آن را شبکه‌ای از مفاهیم و روابط میان آن‌ها معرفی می‌کنند (Whetten, 1989)، گروهی بر کارکردهای متفاوت نظریه در توصیف، تبیین، پیش‌بینی، طراحی و کنش تأکید دارند (Gregor, 2006) و شماری دیگر، آن را برساخته‌ای تاریخی، اجتماعی و گفتمانی دانسته‌اند که در بستر مناسبات معرفتی و اجتماعی شکل می‌گیرد (Abend, 2008; Foucault, 1972). این تنوع نشان می‌دهد که نظریه مفهومی ساده و تک‌بعدی نیست، بلکه مفهومی چندلایه، چندسطحی و وابسته به زمینه‌های معرفتی و رشته‌ای است.

باین‌حال، مسئله اصلی در متون نظریه، کمبود تعریف نیست. برعکس، وفور تعریف‌ها خود به یکی از مسائل این حوزه تبدیل شده است. مرور منابع نشان می‌دهد که هر تعریف، تنها بخشی از حقیقت نظریه را بازنمایی می‌کند و هیچ‌یک به‌تنهایی قادر نیست همه ابعاد، سطوح، کارکردها و نسبت‌های مفهومی آن را دربرگیرد. در نتیجه، به‌جای آنکه تکثر تعریف‌ها به روشن‌تر شدن مفهوم نظریه بینجامد، در بسیاری از موارد به برداشت‌های پراکنده، ناسازگار و حتی متعارض از آن منجر شده است (Abend, 2008; Sutton & Staw, 1995; Weick, 1995). پژوهش کعب‌عمیر و حیدری (Kaab Omeir & Heidari, 2019) با تحلیل محتوای ۱۲۵ تعریف از نظریه نشان داد که واژگانی مانند «مفهوم»، «تبیین»، «رابطه»، «پدیده»، «مجموعه»، «فرضیه»، «نظام‌مند»، «پیش‌بینی» و «روش» پربسامدترین مؤلفه‌های تعاریف نظریه هستند، اما هیچ‌یک از این تعاریف به‌تنهایی همه‌ی ابعاد نظریه را پوشش نمی‌دهند.

ریشه این وضعیت را باید علاوه بر توقع و تلقی سنتی و منسوخ از تعریف، در ماهیت خود نظریه جست‌وجو کرد. نظریه مفهومی است که در طول تاریخ علم دچار تحول شده، در رشته‌های مختلف معانی متفاوتی یافته، کارکردهای متنوعی بر عهده گرفته و در ارتباط با شبکه‌ای از مفاهیم هم‌جوار، مانند مدل، چهارچوب نظری،

فرضیه، پارادایم، فرانظریه و روش‌شناسی، معنا پیدا کرده است. بنابراین، انتظار اینکه چنین مفهومی با یک تعریف خطی، ثابت و محدود به چند ویژگی معرفی شود، با ماهیت آن سازگار نیست. از طرفی، همان‌گونه که پژوهشگران تحلیل مفهومی نشان داده‌اند، هرچه مفاهیم پیچیده‌تر و چندبُعدی‌تر باشند، تعریف آن‌ها نیز باید بتواند ابعاد، سطوح، روابط و زمینه‌های مختلف مفهوم را به‌صورت یک کل منسجم بازنمایی کند (Collier et al., 2006; Goertz, 2006; Sartori, 1970).

این وضعیت در فضای علمی ایران نیز بازتاب یافته است. اگرچه طی دهه‌های اخیر بر ضرورت نظریه‌پردازی در اسناد سیاستی، آیین‌نامه‌های پژوهشی و متون دانشگاهی تأکید فراوان شده است، اما همچنان برداشت‌های متفاوت و گاه ناسازگار از مفهوم نظریه در آموزش، پژوهش و ارزیابی علمی مشاهده می‌شود (Pakseresht, 2006; Bagheri, 2010; Danaeefard, 2010). در برخی موارد، نظریه به مجموعه‌ای از گزاره‌های آزمون‌پذیر فروکاسته می‌شود (Kerlinger, 1966)؛ در مواردی دیگر، هرگونه تأمل انتزاعی نظریه تلقی می‌شود؛ و گاه نیز نظریه صرفاً به‌عنوان مطالبه‌ای سیاستی یا نهادی مطرح می‌شود، بی‌آنکه مبانی معرفت‌شناختی و روش‌شناختی آن به‌روشنی تبیین شده باشد (Danaeefard, 2010). پیامد این وضعیت، شکل‌گیری دو گرایش متقابل اما هم‌ریشه است: از یک‌سو، نظریه‌گزینی در میان بخشی از دانشگاهیان که نظریه را امری انتزاعی، کم‌فایده و دور از مسائل واقعی می‌دانند؛ و از سوی دیگر، نظریه‌گرایی دستوری در برخی نهادهای سیاست‌گذار که نظریه‌پردازی را به مطالبه‌ای اداری، شعاری یا ایدئولوژیک تبدیل می‌کند (Heidari & Ghanadinezhad, 2018; Pour Ezzat 2009; Yousof Boroujerdi & Davarpanah, 2024). این آشفتگی، افزون بر ابهام مفهومی، در آموزش روش تحقیق، طراحی پژوهش، ارزیابی آثار علمی و حتی سیاست‌گذاری علم نیز پیامدهایی به‌همراه داشته است.

به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین علل تداوم این وضعیت، آن است که همچنان انتظار می‌رود مفهومی پیچیده، چندبُعدی، زمینه‌مند و تحول‌پذیر مانند نظریه با یک تعریف واحد، ثابت و نهایی تبیین شود؛ حال آنکه منطق حاکم بر فهم مفاهیم در علوم انسانی و اجتماعی معاصر، با منطق تعریف در سنت کلاسیک تفاوت یافته است. در سنت منطقی، تعریف عمدتاً به تعیین حدود و تمایزهای یک مفهوم معطوف بود؛ اما در علوم انسانی و اجتماعی، بسیاری از مفاهیم نه از طریق تعیین یک ماهیت ثابت، بلکه از رهگذر تحلیل ابعاد، سطوح، کارکردها، زمینه‌های تاریخی، شبکه روابط مفهومی و کاربردهای متنوع آن‌ها فهم می‌شوند (Collier et al., 2006; Goertz, 2006; Sartori, 1970). از این‌رو، شیوه تعریف نیز ناگزیر از تحول است و کارکرد آن از تعیین صرف حدود مفهومی، به سازمان‌دهی نظام‌مند فهم از مفهوم گسترش می‌یابد.

بر پای این تحول، پژوهش حاضر بر آن است که سامانه مفهومی را صورت تکامل‌یافته تعریف در علوم انسانی و اجتماعی معرفی کند. مقصود از این تعبیر، نفی یا جایگزینی تعریف‌های متعارف نیست؛ بلکه تأکید بر آن است که در مواجهه با مفاهیم پیچیده، تعریف به سبک سنتی به‌تنهایی کفایت نمی‌کند و باید در قالب سامانه‌ای سازمان‌یابد که بتواند مهم‌ترین رویکردها، ابعاد، سطوح، کارکردها و نسبت‌های مفهومی را در کنار یکدیگر قرار دهد. در این تلقی، سامانه مفهومی، گونه‌ای از تعریف است که از سطح بیان ویژگی‌های یک مفهوم فراتر می‌رود و با سازمان‌دهی دانش موجود درباره آن، امکان دستیابی به فهمی نسبتاً جامع، منسجم و قابل توسعه را فراهم می‌آورد. از این‌رو، سامانه مفهومی نه در پی ارائه تعریفی مطلق و تغییرناپذیر است و نه به تکرار پراکنده و فاقد انسجام برداشت‌ها تن می‌دهد؛ بلکه می‌کوشد از رهگذر تلفیق رویکردهای عمده، تصویری نظام‌مند از مفهوم نظریه ارائه کند.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از مهم‌ترین رویکردهای نظری موجود، سامانه‌ای مفهومی برای نظریه طراحی کرد که ضمن حفظ پیچیدگی و چندبعدی بودن این مفهوم، فهمی منسجم، نسبتاً جامع و قابل دفاع از آن فراهم آورد. در این چهارچوب، پژوهش حاضر با تحلیل و سامان‌دهی مهم‌ترین رویکردهای موجود، «سامانه مفهومی نظریه» را صورت‌بندی می‌کند و نشان می‌دهد که این شیوه، نسبت به تعریف‌های خطی و تک‌بعدی، ظرفیت بیشتری برای تبیین ماهیت، ساختار و کارکردهای نظریه در علوم انسانی و اجتماعی دارد. از این منظر، نوآوری پژوهش نه در ارائه تعریفی صرفاً جدید، بلکه در طراحی و بازسازی مفهومی دانش موجود درباره نظریه است؛ به‌گونه‌ای که امکان فهم جامع‌تر، مقایسه نظام‌مند و بهره‌گیری مؤثرتر از نظریه را در آموزش، پژوهش، ارزیابی و نظریه‌پردازی فراهم می‌سازد.

روش‌ها

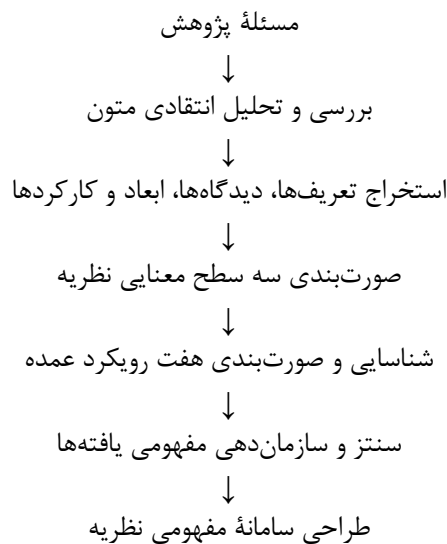
پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های مفهومی و با رویکرد سنتز نظری است. پژوهش مفهومی با تکیه بر تحلیل انتقادی متون، بازاندیشی در مفاهیم، آشکارسازی ابعاد و روابط میان آن‌ها، و بازسازی یا توسعه چهارچوب‌های مفهومی، در پی دستیابی به فهمی منسجم‌تر از پدیده‌های علمی است (Fattahi, 2025; Jaakkola, 2020; Meredith, 1993). این رویکرد از آن‌رو صورت گرفت که مسئله اصلی این پژوهش، فقدان تعریف از نظریه نبود، بلکه پراکندگی، ناهمگونی و گاه ناسازگاری برداشت‌های موجود از این مفهوم، و نیز نبود چهارچوبی برای سازمان‌دهی آن‌ها بود. از این‌رو، مسئله پژوهش حاضر بیش از آنکه نیازمند گردآوری داده‌های تجربی باشد، مستلزم تحلیل، مقایسه و سنتز دانش موجود درباره مفهوم نظریه بود.

جامعه پژوهش را منابع علمی مرتبط با مفهوم نظریه و نظریه‌پردازی در حوزه‌های فلسفه علم، روش‌شناسی پژوهش، علوم انسانی، علوم اجتماعی و علم اطلاعات تشکیل داد. منابع به‌صورت هدفمند و بر

پایه چهار معیار انتخاب شدند: ارتباط مستقیم با مسئله پژوهش، اعتبار علمی، جایگاه در متون موضوع، و نقش آن‌ها در شکل‌دهی به برداشت‌های متمایز از نظریه. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه عمیق و تحلیل انتقادی کتاب‌ها، مقاله‌های علمی و آثار مرجع داخلی و خارجی گردآوری شد.

تحلیل داده‌ها به صورت تدریجی، مقایسه‌ای و تأملی انجام گرفت. در گام نخست، متون موضوع بررسی و مهم‌ترین تعریف‌ها، دیدگاه‌ها، کارکردها و ابعاد مفهوم نظریه استخراج، مقایسه و دسته‌بندی شد. در گام دوم، برای کاهش پراکندگی مفهومی، برداشت‌های موجود در قالب سه سطح معنایی نظریه، شامل سطح اخص، اعم و گسترده، صورت‌بندی شد. ادامه تحلیل‌ها نشان داد که تفاوت دیدگاه‌ها صرفاً به تفاوت در سطح معنایی محدود نمی‌شود، بلکه هر دسته از آثار، نظریه را از منظر تحلیلی خاصی کانونی می‌کند. بر این اساس، در گام سوم، رویکردهای عمده به مفهوم نظریه شناسایی و بر پایه وجوه اشتراک و تمایز آن‌ها در قالب هفت رویکرد اصلی سازمان‌دهی شد. در گام پایانی، با اتکا به نتایج حاصل از تحلیل مفهومی و سنتز دیدگاه‌های موجود، سامانه مفهومی نظریه طراحی و صورت‌بندی شد.

اعتبار پژوهش بر معیارهای پذیرفته‌شده در پژوهش‌های مفهومی استوار است. در این گونه پژوهش‌ها، اعتبار بیش از آنکه به تکرارپذیری تجربی وابسته باشد، به انسجام منطقی استدلال، شفافیت فرایند تحلیل، اتکای مستمر به متون معتبر، تمایز و کفایت مفهومی مقولات استخراج‌شده، و قدرت تبیینی چهارچوب پیشنهادی بستگی دارد (Fattahi, 2025; Jaakkola, 2020). بر همین اساس، در این پژوهش کوشش شد تحلیل‌ها بر پایه منابع معتبر و متنوع داخلی و خارجی انجام شود، مراحل استدلال به صورت پیوسته و روشن صورت‌بندی شود، و چهارچوب نهایی از نظر مفهومی با یافته‌های حاصل از تحلیل متون سازگاری منطقی داشته باشد. مراحل اصلی انجام پژوهش و فرایند تحلیلی منتهی به طراحی سامانه مفهومی نظریه در شکل (۱) ارائه شده است.

شکل ۱. فرایند انجام پژوهش و طراحی سامانه مفهومی نظریه

مروری بر تلقی‌های رایج از نظریه و ضرورت بازاندیشی در آن

پرسش از چیستی نظریه یکی از پیچیده‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین مباحث در فلسفه علم، روش‌شناسی پژوهش و علوم انسانی و اجتماعی است. اهمیت این پرسش صرفاً در تعیین معنای یک واژه خلاصه نمی‌شود، بلکه در این واقعیت نهفته است که تلقی ما از نظریه، بر چگونگی صورت‌بندی مسائل پژوهشی، انتخاب روش، تفسیر یافته‌ها، ارزیابی پژوهش‌ها و حتی آموزش پژوهش تأثیر می‌گذارد. از این‌رو، طی دهه‌های گذشته اندیشمندان بسیاری کوشیده‌اند ماهیت، حدود، مؤلفه‌ها و کارکردهای نظریه را تبیین کنند؛ با این حال، همچنان براساس توقع و تلقی رایج از تعاریف سنتی و ارسطویی، بر این نکته تأکید دارند که توافق فراگیری درباره معنای دقیق و جامع آن شکل نگرفته است. و در ادامه ابراز می‌دارند که این وضعیت بیش از آنکه ناشی از ضعف متون نظری باشد، بازتاب پیچیدگی ذاتی مفهوم نظریه، تنوع زمینه‌های کاربرد آن و تفاوت در مبانی معرفت‌شناختی رویکردهای مختلف است (Abend, 2008; Gregor, 2006).

با شکل‌گیری علوم جدید و گسترش رویکردهای تجربی، مفهوم نظریه نیز به تدریج معنایی تخصصی‌تر یافت. در سنت اثبات‌گرایی، نظریه عمدتاً به عنوان مجموعه‌ای نظام‌مند از مفاهیم، سازه‌ها، تعاریف و گزاره‌های مرتبط تلقی شد که روابط میان پدیده‌ها یا متغیرها را تبیین کرده و امکان پیش‌بینی آن‌ها را فراهم می‌آورد.

در این تلقی، انسجام منطقی، آزمون‌پذیری، قابلیت ابطال، قدرت تبیین و پیش‌بینی از معیارهای اصلی ارزیابی نظریه به شمار می‌روند (Hempel, 1966; Kerlinger, 1966; Popper, 1959). این برداشت نقش مهمی در توسعه علوم تجربی داشت، اما در عین حال موجب شد نظریه بیشتر از منظر ساختار منطقی و کارکرد تبیینی آن فهم شود و سایر ابعاد آن، مانند نقش تفسیری، تاریخی و اجتماعی نظریه، کمتر مورد توجه قرار گیرد. بر همین اساس، تعریف‌های مختلفی از نظریه در متون علمی شکل گرفته است. کرلینجر (Kerlinger, 1966) نظریه را مجموعه‌ای از مفاهیم، سازه‌ها، تعاریف و گزاره‌های مرتبط می‌داند که از طریق مشخص کردن روابط میان متغیرها به تبیین و پیش‌بینی پدیده‌ها می‌پردازد. دوبین (Dubin, 1978) بر ساختار درونی نظریه و عناصر تشکیل‌دهنده آن تأکید می‌کند و نظریه را نظامی متشکل از واحدها، روابط، قوانین تعامل و حدود مشخص می‌داند. وتن (Whetten, 1989) نظریه را پاسخی منسجم به پرسش‌های «چه چیزی»، «چگونه» و «چرا» معرفی می‌کند و گرگور (Gregor, 2006) با ارائه گونه‌شناسی نظریه‌ها نشان می‌دهد که نظریه‌ها علاوه بر تبیین، می‌توانند کارکردهایی مانند توصیف، پیش‌بینی، تبیین، طراحی و هدایت عمل داشته باشند. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که هر تعریف، بخشی از ظرفیت‌های نظریه را برجسته می‌کند و بر وجه خاصی از آن تمرکز دارد.

تحولات جدید در فلسفه علم و جامعه‌شناسی نظریه نیز نشان می‌دهد که فهم معاصر از نظریه از تلقی صرفاً ساختاری و محصول محور فاصله گرفته و بیشتر بر پویایی، زمینه‌مندی و فرایندی بودن نظریه تأکید دارد. گادفری - اسمیت (Godfrey-Smith, 2009) با بررسی جایگاه نظریه در فلسفه علم معاصر، بر نقش ساختارهای نظری در سازمان‌دهی فهم علمی، تبیین پدیده‌ها و ارتباط میان مدل‌ها، شواهد و واقعیت تأکید می‌کند. از سوی دیگر، سوئدبرگ (Swedberg, 2014) با تمرکز بر فرایند نظریه‌پردازی، نشان می‌دهد که شکل‌گیری نظریه صرفاً حاصل کاربرد قواعد از پیش تعیین‌شده نیست، بلکه فرایندی خلاقانه و اکتشافی است که از طریق مشاهده، نام‌گذاری، قیاس، مفهوم‌سازی و تعامل با مسائل علمی شکل می‌گیرد. این دیدگاه‌ها نشان می‌دهند که نظریه را نمی‌توان تنها به عنوان محصول نهایی پژوهش در نظر گرفت، بلکه باید آن را فرایندی پویا و در حال تحول نیز تلقی کرد. تحلیل‌های کتاب‌شناختی نیز چندوجهی بودن مفهوم نظریه را تأیید می‌کنند. کعب‌عمیر و حیدری (Kaab Omeir & Heidari, 2019) با بررسی تعریف‌های نظریه نشان دادند که مؤلفه‌هایی مانند «تبیین»، «مفهوم»، «رابطه»، «پدیده»، «نظام‌مندی»، «فرضیه»، «پیش‌بینی» و «روش» بیشترین حضور را در تعریف‌های موجود دارند. این یافته نشان می‌دهد که تلقی غالب از نظریه همچنان متأثر از سنت تجربی و روش‌شناختی است و بیش از همه بر جنبه‌های ساختاری و تبیینی آن تأکید دارد.

با این حال، اختلاف میان تعریف‌های نظریه صرفاً تفاوت در واژه‌ها یا شیوه بیان نیست، بلکه بازتاب تفاوت در برداشت‌های بنیادی درباره علم و پژوهش است. هر تعریف، براساس مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی شکل گرفته و نوع خاصی از انتظار از نظریه را بازنمایی می‌کند. بنابراین، انتظار اینکه یک تعریف واحد بتواند همه ابعاد نظریه را در تمامی رشته‌ها، سنت‌های علمی و پارادایم‌های پژوهشی پوشش دهد، چندان واقع‌بینانه نیست. این مسئله در علوم انسانی و اجتماعی آشکارتر است؛ زیرا در این حوزه‌ها نظریه نه تنها برای تبیین روابط میان پدیده‌ها، بلکه برای مشاهده، تفسیر، نقد و معنابخشی به جهان اجتماعی نیز به کار می‌رود (Weick, 1995). همچنین مطالعات فلسفه علم، جامعه‌شناسی معرفت و تاریخ اندیشه نشان داده‌اند که نظریه‌ها در خلأ شکل نمی‌گیرند، بلکه در بسترهای تاریخی، اجتماعی و فرهنگی پدید می‌آیند و در تعامل با این زمینه‌ها تحول می‌یابند (Abend, 2008; Foucault, 1972). از این منظر، نظریه دارای ابعاد منطقی، تبیینی، تاریخی، اجتماعی، تفسیری و معرفت‌شناختی است که در بسیاری از تعریف‌های رایج تنها بخشی از آن‌ها مورد توجه قرار گرفته است.

پیامد این تکرر، شکل‌گیری برداشت‌های متفاوت و گاه متعارض از نظریه در فضای دانشگاهی است. در برخی آثار، نظریه عالی‌ترین سطح دانش و محصول نهایی پژوهش تلقی می‌شود؛ در برخی دیگر، به تأملات انتزاعی و دور از واقعیت فروکاسته می‌شود؛ و در مواردی نیز صرفاً به روابط میان متغیرها یا مدل‌های کمی محدود می‌شود. افزون بر این، مرز میان نظریه و مفاهیمی مانند مدل، چهارچوب نظری، چهارچوب مفهومی، فرضیه، پارادایم و روش‌شناسی همواره روشن نیست (Bates, 2009; Rahadoust, 2005) و این امر به ابهام‌های مفهومی و روش‌شناختی در آموزش و پژوهش منجر شده است.

از این رو، مسئله اصلی امروز، فقدان تعریف برای نظریه نیست؛ بلکه پراکندگی و ناهمگونی فهم از این مفهوم است. تلاش‌هایی مانند طبقه‌بندی گرگور (Gregor, 2006) درباره کارکردهای نظریه و تحلیل آبند (Abend, 2008) درباره معانی مختلف نظریه در علوم اجتماعی، گام‌های مهمی برای آشکار کردن این تکرر بوده‌اند؛ اما هریک تنها بخشی از مسئله را روشن کرده‌اند. آنچه همچنان کمتر مورد توجه قرار گرفته، چهارچوبی است که بتواند این تلقی‌های متنوع را در کنار یکدیگر قرار دهد و تصویری جامع‌تر از مفهوم نظریه ارائه کند.

بر این اساس، بازاندیشی در مفهوم نظریه به معنای ارائه تعریفی جایگزین و نفی تعریف‌های موجود نیست، بلکه تلاشی برای عبور از نگاه صرفاً تعریف‌محور و دستیابی به فهمی فراگیرتر از این مفهوم است. پژوهش حاضر بر همین مبنا شکل گرفته است و هدف آن ارائه تعریفی تازه از نظریه نیست؛ بلکه می‌کوشد با بازسازی

دانش موجود دربارهٔ نظریه، «سامانهٔ مفهومی نظریه» را به عنوان چهارچوبی برای سازمان‌دهی، ارتباط‌دهی و فهم جامع‌تر ابعاد مختلف این مفهوم ارائه کند.

برداشت سوم یا خط میانی: فراروی از دوگانه‌های افراطی

این پژوهش بر این فرض استوار است که مسئلهٔ اصلی در فضای علمی ایران، فقدان تعریف از نظریه نیست؛ بلکه غلبهٔ نوعی دوگانه‌اندیشی است که فهم نظریه را در قالب تقابل‌های ساده‌ساز سامان می‌دهد. در این الگو، نظریه یا امری حاشیه‌ای، انتزاعی و کم‌فایده تلقی می‌شود، یا به مفهومی استثنایی، دست‌نیافتنی و فاقد معیارهای روشن برای تشخیص و ارزیابی تبدیل می‌شود. پیامد مشترک هر دو رویکرد، تضعیف امکان گفت‌وگوی علمی دربارهٔ نظریه و دشوار شدن تولید، ارزیابی و توسعهٔ آن است. از این رو، این پژوهش «برداشت سوم» را به مثابهٔ رویکردی برای عبور از این بن‌بست پیشنهاد می‌کند. مراد از برداشت سوم، انتخاب موضعی میانه میان دو قطب متقابل نیست، بلکه اتخاذ رویکردی است که نظریه را پدیده‌ای طیفی، زمینه‌مند و دارای مراتب مختلف می‌داند. در این برداشت، مسئله نه انتخاب یکی از دو سوی تقابل‌ها، بلکه شناخت نسبت میان آن‌ها و تبیین سازوکارهایی است که نظریه در بستر آن‌ها شکل می‌گیرد، تحول می‌یابد و مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

مرور متون موجود نشان می‌دهد که فهم نظریه در فضای علمی، تحت تأثیر مجموعه‌ای از دوگانه‌های هم‌پوشان قرار گرفته است (Bagheri, 2010). مهم‌ترین این دوگانه‌ها عبارت‌اند از:

- دوگانه‌های معرفتی: عینیت/ذهنیت، نظر/عمل، نظر/نظریه.
- دوگانه‌های روشی: برخورد تبلیغی-میکروفونی/برخورد علمی، انتظار جهشی/پیشرفت گام‌به‌گام.
- دوگانه‌های نهادی-قدرتی: دستوری بودن/زایشی بودن، فشار از بالا/مقاومت از پایین، قدرت/دانش، حوزه/دانشگاه.
- دوگانه‌های تاریخی-نسلی: دانشمندان گذشته/پژوهشگران فعلی.
- دوگانه‌های ارزشی-هنجاری: واقعیت/ارزش، ایدئولوژی گرای ضعیف/ایدئولوژی گرای قوی.
- دوگانه‌های گفتمانی: نظریه‌گرایی/نظریه‌گریزی، برجسته‌سازی برخی دیدگاه‌ها/نادیده گرفتن سایر رویکردها.

وجه مشترک این دوگانه‌ها آن است که نظریه را به انتخاب میان دو قطب فرو می‌کاهند؛ حال آنکه تجربهٔ تاریخی علم نشان می‌دهد نظریه‌پردازی معمولاً در تعامل همین قطب‌ها شکل می‌گیرد، نه در حذف یکی به سود دیگری. نظریه نه صرفاً برساخته‌ای ذهنی است و نه صرفاً بازتابی مکانیکی از واقعیت؛ نه در تقابل کامل با عمل قرار دارد و نه به عمل فروکاسته می‌شود؛ نه محصول دستور و ارادهٔ نهادی است و نه پدیده‌ای که

مستقل از نهاد، روش و اجتماع علمی به‌طور خودبه‌خود پدید آید. بنابراین، مسئله اصلی انتخاب یکی از دو قطب نیست، بلکه تنظیم نسبت میان آن‌ها و شناسایی سازوکارهای میانجی است که امکان شکل‌گیری نظریه را فراهم می‌کنند.

این رویکرد بر سه اصل استوار است:

۱. عبور از تعریف‌های ماهیت‌گرا: نظریه را نمی‌توان در قالب یک تعریف صلب، ثابت و فرازمانی محصور کرد؛ زیرا معنای آن متناسب با سطح تحلیل، سنت علمی و نوع مسئله تغییر می‌کند.
۲. پرهیز از رهاشدگی مفهومی: در عین حال، هر اندیشه یا تأمل پراکنده را نیز نمی‌توان نظریه نامید. نظریه مستلزم حداقلی از انسجام مفهومی، انضباط استدلالی و امکان داوری علمی است.
۳. پذیرش طیفی و زایشی بودن نظریه: نظریه حاصل یک جهش دفعی یا رخدادی استثنایی نیست، بلکه در فرایندی تدریجی و از رهگذر انباشت مسئله، صورت‌بندی مفاهیم، نقد، بازبینی و ارزیابی در اجتماع علمی شکل می‌گیرد.

بر این اساس، نظریه نه با یک تعریف ماهوی واحد، بلکه با مجموعه‌ای از شاخص‌های هویتی شناخته می‌شود. مهم‌ترین این شاخص‌ها عبارت‌اند از: نظام‌مندی و انسجام درونی؛ روش‌مندی و قابلیت بازسازی استدلال؛ نسبت روشن با یک مسئله واقعی؛ اتکا به شواهد یا دلایل متناسب با سنت علمی مربوط؛ قابلیت نقد و داوری در اجتماع علمی؛ و در نهایت، توان ارتقای فهم از واقعیت، خواه از طریق تبیین، تفهم یا نقد مبانی. بدین ترتیب، نظریه نه «دستور نهادی» است و نه «عنوانی عام برای هر اندیشه»، بلکه صورت‌بندی روشمند فهمی است که در مواجهه مسئله‌مند با واقعیت و در بستر نقدپذیری و ارزیابی جمعی قوام می‌یابد. بر همین اساس، در ادامه پژوهش، نظریه نه به‌عنوان مفهومی تک‌سطحی، بلکه به‌مثابه منظومه‌ای از سطوح معنایی و کاربردهای مرتبط بررسی خواهد شد. نخست، این طیف در قالب سه سطح اخص، اعم و گسترده تبیین می‌شود و سپس با تحلیل رویکردهای عمده و طراحی سامانه مفهومی نظریه، نسبت این سطوح با یکدیگر و جایگاه نظریه در شبکه مفاهیم «یک‌سوم اول علم» روشن خواهد شد. از این حیث، برداشت سوم نتیجه بحث نیست، بلکه مبنای نظری و نقطه آغاز آن است.

صورت‌بندی سطوح معنایی سه‌گانه نظریه

یکی از مهم‌ترین نتایج «برداشت سوم» آن است که نظریه را نمی‌توان مفهومی تک‌معنا، یک‌سطحی و دارای تعریفی واحد دانست. اگر نظریه پدیده‌ای زمینه‌مند، طیفی و زایشی باشد، طبیعی است که در سنت‌های علمی مختلف نیز در معانی و سطوح متفاوتی به کار رود. بخش مهمی از اختلاف‌نظرها درباره چپستی، کارکرد و ارزش نظریه، نه از ناسازگاری دیدگاه‌ها، بلکه از آنجا ناشی می‌شود که پژوهشگران، بی‌آنکه آگاه باشند، درباره

سطوح متفاوتی از مفهوم نظریه سخن می‌گویند. در نتیجه، گاه تعریفی که برای یک سطح کاملاً معتبر است، به همه کاربردهای نظریه تعمیم داده می‌شود و منشأ ابهام‌های مفهومی و مناقشه‌های بی‌حاصل می‌شود. بر همین اساس، این پژوهش به‌جای جست‌وجوی تعریفی واحد و فراگیر، صورت‌بندی سه‌سطحی مفهوم نظریه را پیشنهاد می‌کند. مقصود از این صورت‌بندی، معرفی سه نوع مستقل یا متعارض از نظریه نیست؛ بلکه تبیین سه سطح از فهم و کاربرد این مفهوم است که در امتداد یکدیگر قرار دارند و هریک، بخشی از واقعیت نظریه را آشکار می‌کنند. این سه سطح از معنای محدود و کلاسیک آغاز می‌شوند، به معنای عام‌تر نظریه گسترش می‌یابند و در نهایت به قلمرو گسترده شناخت نظری می‌رسند. از این‌رو، همان‌طور که در جدول (۱) آمده است، این سطوح نه جایگزین یکدیگر، بلکه مکمل یکدیگرند و تنها در کنار هم تصویری جامع از مفهوم نظریه ارائه می‌کنند.

جدول ۱. سطوح معنایی سه‌گانه نظریه

سطح معنایی	تلقی از نظریه	ویژگی محوری	کانون توجه
اخص	نظریه به‌مثابه محصول علمی	نظام تبیینی منسجم	توصیف، تبیین و پیش‌بینی پدیده‌ها
اعم	نظریه به‌مثابه فرایند شناختی	شناخت نظام‌مند و روش‌مند	فهم، تفسیر، تبیین و نقد پدیده‌ها
گسترده	نظریه به‌مثابه قلمرو شناخت نظری	بستر شکل‌گیری و تحول معرفت	مبانی فلسفی، مفهومی، معرفت‌شناختی و چهارچوب‌های نظری

سطح نخست: نظریه به‌مثابه نظام تبیینی (معنای اخص)

در نخستین سطح، نظریه در معنای متعارف و کلاسیک آن فهم می‌شود؛ معنایی که بیشترین کاربرد را در علوم طبیعی، علوم تجربی و متون روش تحقیق دارد. در این معنا، نظریه مجموعه‌ای نظام‌مند از مفاهیم، سازه‌ها، تعاریف و گزاره‌های مرتبط است که روابط میان متغیرها را صورت‌بندی می‌کند و از این طریق، امکان توصیف، تبیین و در بسیاری از موارد پیش‌بینی پدیده‌های قابل مشاهده را فراهم می‌آورد (Kerlinger, 1966). در این سطح، نظریه بیش از هر چیز محصول علمی است؛ محصولی که حاصل پژوهش و آزمون است و اعتبار آن بر پایه معیارهایی مانند انسجام منطقی، آزمون‌پذیری، ابطال‌پذیری، قدرت تبیین، قدرت پیش‌بینی و صرفه‌جویی مفهومی ارزیابی می‌شود. این برداشت، بنیان بسیاری از نظریه‌های علوم تجربی را تشکیل می‌دهد و همچنان یکی از معتبرترین معانی نظریه در سنت علم مدرن به شمار می‌آید. باوجود اهمیت این معنا، محدود کردن نظریه به یک نظام تبیینی آزمون‌پذیر، نمی‌تواند تمامی ظرفیت‌های نظریه را توضیح دهد؛ زیرا

بسیاری از پدیده‌های علوم انسانی و اجتماعی، مانند معنا، فرهنگ، هویت، قدرت و کنش، به‌سادگی در قالب روابط خطی میان متغیرها قابل تبیین نیستند (Tavassoli, 2008). از این‌رو، این سطح اگرچه بنیادی است، اما تمامی واقعیت نظریه را دربر نمی‌گیرد.

سطح دوم: نظریه به‌مثابه شناخت نظام‌مند (معنای اعم)

در سطح دوم، مفهوم نظریه از چهارچوب محدود علوم تجربی فراتر می‌رود و هر صورت‌بندی شناختی منسجم، روش‌مند و قابل داوری را شامل می‌شود که در چهارچوب قواعد پذیرفته‌شده یک اجتماع علمی، فهم پدیده‌ها را سامان می‌دهد. در این معنا، نظریه الزاماً به کشف روابط علی یا آزمون تجربی محدود نیست، بلکه می‌تواند در قالب تبیین، تفسیر، تفهم، نقد، یا بازسازی مفهومی نیز تحقق یابد (Samadi, 2011; Shoemaker et al., 2003). در این سطح، نظریه نه صرفاً یک محصول، بلکه فرایندی نظام‌مند برای تولید و سازمان‌دهی فهم علمی است. هویت نظریه در این معنا، نه از تجربی بودن صرف، بلکه از برخورداری از ویژگی‌هایی مانند نظام‌مندی، انسجام مفهومی، روش‌مندی، استدلال‌پذیری، اتکا به شواهد یا دلایل متناسب، قابلیت نقد و داوری، و پذیرش در چهارچوب یک سنت علمی ناشی می‌شود. تمایزی که ديلتای میان «تبیین» در علوم طبیعی و «تفهم» در علوم انسانی مطرح می‌کند (Freund, 1983) نمونه‌ای از همین گسترش معنایی است. در این نگاه، نظریه صرفاً در پی کشف قوانین کلی نیست، بلکه می‌تواند فهم معانی، زمینه‌ها، تجربه‌های زیسته و ساختارهای اجتماعی را نیز سامان دهد. بدین ترتیب، مفهوم نظریه بدون آنکه دچار نسبی‌گرایی یا بی‌ضابطگی شود، به قلمرو علوم انسانی و اجتماعی نیز گسترش می‌یابد.

سطح سوم: نظریه به‌مثابه قلمرو شناخت نظری (معنای گسترده)

در گسترده‌ترین سطح، نظریه دیگر نه صرفاً یک محصول علمی است و نه فقط یک فرایند شناختی؛ بلکه به قلمرو نظری علم، یا آنچه در این پژوهش از آن با عنوان «یک‌سوم اول علم» یاد می‌شود، اشاره دارد. در این سطح، نظریه در متن شبکه‌ای از مبانی، مفاهیم، سنت‌ها و ساختارهای معرفتی فهم می‌شود که امکان شکل‌گیری، رشد، نقد و تحول شناخت علمی را فراهم می‌کنند. در این قلمرو، مفاهیمی مانند فلسفه، فلسفه علم، مبانی نظری، معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، ارزش‌شناسی، پارادایم، گفتمان، فرانظریه، چهارچوب نظری، رویکرد، رهیافت، پیش‌فرض، فرضیه، الگو، قانون، تاریخ علم، آموزش، پژوهش و پرسش‌های بنیادین هر رشته، اجزای تشکیل‌دهنده این قلمرو به شمار می‌آیند. مقصود آن نیست که تمامی این عناصر خودِ نظریه‌اند؛ بلکه این عناصر، بستر مفهومی و معرفتی‌ای را تشکیل می‌دهند که نظریه در آن پدید می‌آید، رشد می‌کند، نقد می‌شود و تحول می‌یابد. از این منظر، نظریه به‌مثابه قلمرو شناخت نظری فهم می‌شود؛ قلمرویی که تمامی

کوشش‌های علمی برای فهم جهان، پیش از آنکه به پژوهش، فناوری یا عمل بینجامند، در آن شکل می‌گیرند. به همین دلیل، نظریه را نمی‌توان مستقل از مبانی فلسفی، سنت‌های علمی، چهارچوب‌های مفهومی و زمینه‌های تاریخی و اجتماعی آن فهمید. بدین ترتیب، نظریه در این سطح، نه یک مفهوم منفرد، بلکه هسته مرکزی قلمرو شناخت نظری است که میان فلسفه، علم، پژوهش و عمل پیوند برقرار می‌کند و جهت‌گیری کلی هر نظام علمی را شکل می‌دهد.

صورت‌بندی سه‌سطحی ارائه‌شده در این پژوهش، سه برداشت مستقل و رقیب از نظریه را عرضه نمی‌کند، بلکه سه سطح از گسترش معنایی یک مفهوم واحد را نشان می‌دهد. هرچه از سطح نخست به سطح سوم حرکت می‌کنیم، دامنه معنایی نظریه گسترده‌تر می‌شود، اما سطوح پیشین نفی نمی‌شوند؛ بلکه در سطح بالاتر ادغام و تکمیل می‌شوند. بنابراین، نظریه را می‌توان به‌ترتیب به‌مثابه محصول علمی، فرایند شناختی و قلمرو شناخت نظری فهم کرد. صورت‌بندی سه‌سطحی مفهوم نظریه، صرفاً یک تقسیم‌بندی مفهومی نیست، بلکه مبنایی برای فهم ضرورت‌های متفاوت نظریه و نظریه‌پردازی نیز به شمار می‌آید. اگر نظریه در سطوح معنایی مختلف فهمیده شود، انتظارات، کارکردها و ضرورت‌های آن نیز در هر سطح متفاوت خواهد بود. ازاین‌رو، پیش از بررسی تلقی‌ها و رویکردهای مختلف درباره نظریه، لازم است روشن شود که چرا توجه به نظریه و نظریه‌پردازی در هر یک از این سه سطح اهمیت دارد و چه نقشی در تولید و توسعه دانش ایفا می‌کند.

ضرورت‌های توجه به نظریه و نظریه‌پردازی در سه سطح اخص، اعم و گسترده

پس‌ازآنکه نشان داده شد نظریه را می‌توان در سه سطح اخص، اعم و گسترده فهم کرد، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که اساساً چرا باید به نظریه و نظریه‌پردازی پرداخت؟ آیا این توجه صرفاً پاسخی به سیاست‌ها، آیین‌نامه‌ها و مطالبات نهادهای فراعلمی است یا ریشه در نیازهای درونی خود علم دارد؟ پاسخ به این پرسش از آن جهت اهمیت دارد که هم چرایی این پژوهش را روشن می‌کند و هم نشان می‌دهد که بازاندیشی در مفهوم نظریه، ضرورتی معرفتی است، نه صرفاً تکلیفی اداری. ازاین‌رو، در این بخش، ضرورت‌های توجه به نظریه و نظریه‌پردازی براساس همان سه سطح معنایی تبیین می‌شود.

ضرورت‌های نظریه در سطح اخص

در محدودترین و رایج‌ترین معنای نظریه، یعنی نظریه به‌مثابه نظامی برای تبیین و پیش‌بینی پدیده‌های تجربی، ضرورت‌های آن عمدتاً در متون روش‌شناسی پژوهش و فلسفه علم مطرح شده است. در این سطح، نظریه مهم‌ترین عامل انسجام‌بخشی به دانش به شمار می‌آید. نظریه یافته‌های پراکنده را در قالب مجموعه‌ای منظم از مفاهیم و گزاره‌ها سازمان می‌دهد، روابط میان پدیده‌ها را تبیین می‌کند و زمینه پیش‌بینی رویدادها را فراهم می‌سازد. همچنین با هدایت فرایند پژوهش، مشخص می‌کند چه پرسش‌هایی باید طرح شوند، چه

داده‌هایی گردآوری شوند و چگونه نتایج تفسیر شوند. افزون بر این، نظریه از طریق مفهوم‌سازی، طبقه‌بندی و انتزاع، امکان مطالعه نظام‌مند واقعیت را فراهم می‌آورد و به یکپارچگی معرفتی هر رشته یاری می‌رساند. هرچند این کارکردها عمدتاً در سنت علوم تجربی و رویکردهای اثبات‌گرایانه برجسته شده‌اند، اما در علوم انسانی و اجتماعی نیز همچنان از اهمیت بنیادی برخوردارند.

ضرورت‌های نظریه در سطح اعم

در سطح دوم، نظریه از چهارچوب صرفاً تجربی فراتر می‌رود و هرگونه کوشش نظام‌مند برای حرکت از مجهول به معلوم را در برمی‌گیرد. در این معنا، نظریه دیگر تنها ابزاری برای پیش‌بینی و کنترل نیست، بلکه وسیله‌ای برای فهم، تفسیر و صورت‌بندی واقعیت‌های پیچیده نیز محسوب می‌شود. جوامعی که با مسائل چندبعدی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی روبه‌رو هستند، بدون برخورداری از نظریه‌های متناسب با زمینه‌های تاریخی و فرهنگی خود، قادر به شناخت دقیق مسائل و ارائه راه‌حل‌های پایدار نخواهند بود. پرسش‌هایی از قبیل مسیر توسعه، اولویت‌های ملی، چگونگی مواجهه با بحران‌ها و شیوه عبور از موانع، پیش از آنکه پرسش‌هایی اجرایی باشند، پرسش‌هایی نظری‌اند. در چنین شرایطی، فقدان نظریه یا به سطحی‌نگری و روزمرگی می‌انجامد یا به اقتباس و تقلید بی‌ضابطه از نظریه‌هایی که در بسترهای متفاوت شکل گرفته‌اند. از این‌رو، یکی از مهم‌ترین ضرورت‌های نظریه در این سطح، جبران خلأهای معرفت‌شناختی و فراهم ساختن چهارچوبی برای فهم نظام‌مند مسائل هر حوزه علمی است.

ضرورت‌های نظریه در گسترده‌ترین معنا

جامع‌ترین ضرورت‌های توجه به نظریه در گسترده‌ترین معنای آن آشکار می‌شود؛ جایی که نظریه نه صرفاً یک محصول علمی، بلکه بخش عمده قلمرو شناخت نظری علم را در برمی‌گیرد. در این سطح، دست‌کم پنج ضرورت اساسی قابل‌طرح است.

نخست، نقد وضعیت موجود نظام علمی. بررسی وضعیت کنونی نظام علمی، به‌ویژه در ایران، نشان می‌دهد که توجه نامتوازن به عمل، فناوری و تولیدات کاربردی، همراه با غفلت از مباحث نظری، فلسفی و شناختی، به گسترش پژوهش‌های تقلیدی، تکراری و کم‌نوآور انجامیده است. چنین وضعیتی در نهایت نه تنها بنیان‌های نظری علم، بلکه خودِ عمل و فناوری را نیز تضعیف می‌کند، زیرا عمل فاقد پشتوانه نظری، به تدریج جهت و توان خلاقیت خود را از دست می‌دهد. از این منظر، نظریه را می‌توان چشم علم دانست؛ علمی که از این چشم محروم باشد، هرچند فعال به نظر رسد، در نهایت به مصرف‌کننده دانش دیگران تبدیل خواهد شد.

دوم، پاسخ‌گویی به پرسش‌های بنیادین. بسیاری از مسائل سرنوشت‌ساز هر جامعه، مانند چپستی توسعه، عدالت، هویت، پیشرفت یا علم مطلوب، ماهیتی نظری دارند و پاسخ به آن‌ها بدون تأمل در بنیان‌های معرفتی امکان‌پذیر نیست. هراندازه این پرسش‌ها بنیادی‌تر باشند، نیاز به نظریه نیز بیشتر خواهد بود.

سوم، زمینه‌سازی برای خلاقیت و نوآوری. برخلاف تصور رایج که سرچشمه نوآوری را صرفاً در فناوری و عمل جست‌وجو می‌کند، تاریخ علم نشان داده است که بسیاری از بزرگ‌ترین تحولات علمی از دل بازان‌دیشی در مفاهیم، مبانی و پیش‌فرض‌های نظری پدید آمده‌اند. از این‌رو، سرمایه‌گذاری بر قلمرو نظری، شرطی اساسی برای نوآوری‌های پایدار به شمار می‌رود.

چهارم، ایجاد انسجام و زبان مشترک علمی. بخش قابل‌توجهی از اختلاف‌ها، پراکندگی‌ها و ناهماهنگی‌های موجود در پژوهش، مدیریت علم و سیاست‌گذاری، ریشه در آشفتگی‌های مفهومی و نظری دارد. نظریه در معنای گسترده می‌تواند با ایجاد چهارچوبی مشترک، امکان گفت‌وگو، هم‌فهمی و همگرایی میان پژوهشگران و رشته‌های مختلف را فراهم آورد.

پنجم، ضرورت سامانه‌سازی مفهومی که مهم‌ترین محور این پژوهش نیز بر آن استوار است. مسئله امروز، کمبود تعریف از نظریه نیست، بلکه پراکندگی، ناهمگونی و گاه ناسازگاری تعریف‌های موجود است. هریک از این تعریف‌ها تنها بخشی از واقعیت نظریه را بازنمایی می‌کنند و غالباً ارتباط آن‌ها با سایر مفاهیم بنیادین، مانند فلسفه، پارادایم، الگو، مدل، قانون و فرضیه روشن نیست. در نتیجه، پژوهشگران با مجموعه‌ای از برداشت‌های پراکنده روبه‌رو هستند که نه تنها به فهم عمیق‌تر نظریه کمک نمی‌کند، بلکه گاه خود منشأ ابهام و سوءتفاهم می‌شود. از این‌رو، پیش از هرگونه نظریه‌پردازی، باید سامانه‌ای مفهومی طراحی شود که جایگاه نظریه، روابط آن با سایر مفاهیم و سطوح مختلف آن را به‌صورت منسجم نشان دهد. چنین سامانه‌ای شرط لازم برای ارزیابی، توسعه و تولید نظریه‌های جدید است و می‌تواند مبنایی برای کاهش پراکندگی‌های مفهومی و ارتقای کیفیت نظریه‌پردازی فراهم آورد.

در مجموع، ضرورت‌های یادشده نشان می‌دهد که نظریه‌پردازی را نمی‌توان صرفاً محصول سیاست‌های تشویقی، بخشنامه‌ها یا الزامات اداری دانست. نظریه زمانی رشد می‌کند که به‌عنوان پاسخی به نیازهای واقعی شناخت و به‌منزله ضرورتی برخاسته از درون علم درک شود. از این‌رو، گذار از نگاه تکلیف‌محور به نگاه زایشی و مسئله‌محور، شرط اساسی شکوفایی نظریه‌پردازی است. در چنین نگاهی، نظریه نه زینتی برای پژوهش، بلکه زیربنای فهم، تبیین، نقد و جهت‌دهی به علم و عمل خواهد بود و طراحی سامانه مفهومی نظریه نیز گامی در همین مسیر به شمار می‌آید.

رویکردهای عمده به مفهوم نظریه

بحث‌های پیشین نشان داد که مسئله اصلی در فهم نظریه، فقدان تعریف نیست؛ بلکه تعدد برداشت‌ها، تفاوت سطوح کاربرد و چندلایگی این مفهوم است. نظریه در متون علمی گاه به معنای مجموعه‌ای منسجم از مفاهیم و گزاره‌ها، گاه به معنای فرایند تولید دانش، و گاه به معنای چهارچوب‌های گسترده‌ای که جهت‌گیری یک حوزه علمی را شکل می‌دهند، به کار رفته است. از این‌رو، تلاش برای فروکاستن نظریه به یک تعریف واحد، بخش مهمی از پیچیدگی این مفهوم را نادیده می‌گیرد.

بر این اساس، برای دستیابی به فهمی جامع‌تر از نظریه، لازم است آن را از منظرهای مختلف بررسی کرد. در این پژوهش، «رویکرد» به معنای زاویه‌ای تحلیلی است که یکی از ابعاد نظریه را آشکار می‌سازد. رویکردهای مختلف نه رقیب یکدیگر، بلکه مکمل هم هستند؛ زیرا هر یک بخشی از واقعیت نظریه را توضیح می‌دهند. بنابراین، هدف این بخش ارائه یک تعریف جدید از نظریه نیست، بلکه شناسایی ابعادی است که برای ساخت چهارچوب مفهومی جامعی درباره نظریه ضروری‌اند. بررسی متون نشان می‌دهد که می‌توان هفت رویکرد عمده را برای مطالعه مفهوم نظریه شناسایی کرد:

۱. رویکرد واژگانی، مفهومی و ریشه‌شناختی؛
۲. رویکرد سرتیترمحور؛
۳. رویکرد سطح‌به‌سطح، طیفی و پیوستاری؛
۴. رویکرد رشته‌ای؛
۵. رویکرد روش‌شناختی؛
۶. رویکرد گونه‌شناختی؛
۷. رویکرد پرسش‌محور.

این رویکردها به صورت تدریجی سامان یافته‌اند؛ به گونه‌ای که از بررسی معنای نظریه آغاز می‌شوند، سپس قلمرو، سطوح، زمینه‌ها، فرایند شکل‌گیری و گونه‌های آن را بررسی می‌کنند و در نهایت به چگونگی سازمان‌دهی این ابعاد در قالب چهارچوبی منسجم می‌رسند.

۱. رویکرد واژگانی، مفهومی و ریشه‌شناختی

نخستین مواجهه با مفهوم نظریه، معمولاً از طریق بررسی معنای واژه و تحول تاریخی آن صورت می‌گیرد. این رویکرد با مراجعه به فرهنگ‌های لغت، واژه‌نامه‌های تخصصی، منابع فلسفه علم و آثار نظریه‌پردازی، تلاش می‌کند خاستگاه زبانی و معنایی نظریه را روشن سازد. در این رویکرد، توجه اصلی به این پرسش معطوف است که «نظریه از نظر مفهومی به چه چیزی اشاره دارد؟». از این‌رو، علاوه بر خود مفهوم نظریه، مفاهیم مرتبطی

مانند نظریه پردازی، نظریه سازی، فرضیه، تبیین، تفسیر، مدل و چهارچوب نظری نیز بررسی می‌شوند تا شبکه معنایی نظریه آشکار شود. اهمیت این رویکرد در آن است که نخستین گام برای جلوگیری از آشفته‌گی مفهومی را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که نظریه دارای پیشینه تاریخی و تحول معنایی است. باین‌حال، بررسی معنا و ریشه واژه به‌تنهایی نمی‌تواند پیچیدگی نظریه را توضیح دهد؛ زیرا نظریه در رشته‌های مختلف و سنت‌های علمی گوناگون، معانی و کارکردهای متفاوتی پیدا می‌کند. بنابراین، سهم این رویکرد در سامانه مفهومی نظریه، روشن‌سازی بُعد معنایی و خاستگاه مفهومی نظریه است.

۲. رویکرد سرتیترمحور و نقشه‌برداری از قلمرو مفهومی نظریه

رویکرد سرتیترمحور به‌جای جست‌وجوی یک تعریف، به بررسی حوزه‌ها و موضوعاتی می‌پردازد که در متون نظریه مطرح شده‌اند. در این رویکرد، پرسش اصلی این نیست که «نظریه چیست؟»، بلکه این است که «برای فهم نظریه چه موضوعاتی باید بررسی شود؟». بررسی منابع نشان می‌دهد که نظریه در پیوند با مجموعه‌ای از مباحث مانند ساختار نظریه، اجزای نظریه، نقش نظریه در تولید دانش، رابطه نظریه و پژوهش، نظریه پردازی، ارزیابی نظریه، انواع نظریه و موانع شکل‌گیری آن مطالعه شده است. این رویکرد نشان می‌دهد که نظریه مفهومی تک‌بعدی نیست، بلکه دارای ابعاد معرفتی، روش‌شناختی، تاریخی، اجتماعی و کاربردی است. باین‌حال، صرف شناسایی این موضوعات، روابط میان آن‌ها را مشخص نمی‌کند. بنابراین، این رویکرد بیشتر نقشه قلمرو نظریه را ارائه می‌دهد تا چهارچوب یکپارچه‌ای از آن. سهم این رویکرد در سامانه مفهومی نظریه، تعیین قلمرو و ابعاد اصلی مفهوم نظریه است.

۳. رویکرد سطح‌به‌سطح، طیفی و پیوستاری

این رویکرد، نظریه را پدیده‌ای تک‌سطحی نمی‌داند، بلکه آن را در امتداد یک پیوستار از صورت‌های ضعیف‌تر تا پیچیده‌تر شناختی در نظر می‌گیرد. اگرچه در بخش پیشین سه سطح معنایی اخص، اعم و گسترده ترسیم شد، اما کارکرد اصلی این رویکرد، جایابی گونه‌های مختلف نظریه در یک طیف مفهومی است؛ از نظریه‌های نارس و اولیه، تا نظریه‌های ضعیف، نظریه‌های برد متوسط و نظریه‌های کلان. چنین نگاهی از تقلیل نظریه به یک تعریف دودویی «هست/نیست» جلوگیری می‌کند و هر صورت نظری را متناسب با میزان تکامل، دامنه و توان تبیینی آن می‌سنجد. باین‌حال، طیفی دیدن نظریه به‌معنای حذف معیارها نیست. حرکت در این پیوستار، مستلزم برخورداری از شاخص‌هایی چون انسجام مفهومی، نظام‌مندی، قابلیت نقد، نسبت روشن با مسئله و پذیرش در اجتماع علمی است. از این‌رو، این رویکرد نه به نسبی‌گرایی مفهومی می‌انجامد و نه هر اندیشه پراکنده‌ای را نظریه می‌داند؛ بلکه نگاه صفر و یکی را با نگاهی چندسطحی جایگزین می‌کند. بسیاری از اختلاف‌های موجود درباره نظریه، درواقع ناشی از تفاوت در سطح تحلیل‌اند، نه تعارض واقعی دیدگاه‌ها.

سهم اصلی این رویکرد در ساماندهی مفهومی، تبیین بُعد «سطح» به مثابه ابزاری تحلیلی برای جابجایی نظریه‌ها در پیوستار تکامل و انتزاع است؛ نه یک طبقه‌بندی ایستا. این رویکرد نشان می‌دهد که نظریه هویتی تک‌سطحی ندارد و متناسب با هدف، رشته و زمینه علمی، در سطوح مختلف به کار می‌رود. از این رو، رویکرد سطح به سطح یکی از پایه‌های اصلی ساماندهی مفهومی پیشنهادی است و امکان می‌دهد نظریه‌ها نه فقط از حیث چیستی، بلکه از حیث جایگاهشان در یک طیف تحلیلی نیز فهم و ارزیابی شوند.

۴. رویکرد رشته‌ای^۱

رویکرد رشته‌ای بر این پیش‌فرض استوار است که نظریه را نمی‌توان جدا از بستر علمی، موضوع مطالعه، اهداف معرفتی و سنت‌های پژوهشی هر رشته فهم کرد. اگرچه نظریه در تمامی حوزه‌های علمی از ویژگی‌هایی مانند نظام‌مندی، انسجام مفهومی، قابلیت نقد و نقش در سازمان‌دهی دانش برخوردار است، اما معنا، ساختار و کارکرد آن در رشته‌های مختلف می‌تواند متفاوت باشد. از این رو، جست‌وجوی تعریفی کاملاً یکسان و مستقل از زمینه برای نظریه، ممکن است تفاوت‌های بنیادین میان حوزه‌های معرفتی را نادیده بگیرد. در این رویکرد، پرسش اصلی آن نیست که «تعریف عمومی و نهایی نظریه چیست؟»، بلکه این است که «نظریه در هر حوزه علمی چه جایگاهی دارد و چه کارکردی ایفا می‌کند؟». برای مثال، در علوم طبیعی، نظریه غالباً در ارتباط با تبیین، پیش‌بینی و آزمون تجربی پدیده‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد؛ در علوم انسانی و اجتماعی، علاوه بر تبیین، ابعاد تفسیری، انتقادی و معنایی نظریه اهمیت می‌یابد؛ و در علوم کاربردی، نقش نظریه در طراحی، حل مسئله و هدایت عمل برجسته‌تر می‌شود. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که نظریه هم دارای عناصر مشترک میان رشته‌هاست و هم از اقتضائات هر حوزه علمی تأثیر می‌پذیرد. بنابراین، فهم نظریه نیازمند توجه هم‌زمان به دو سطح است: نخست، ویژگی‌های عامی که نظریه را به عنوان فعالیت علمی تعریف می‌کنند؛ و دوم، ویژگی‌های خاصی که از ماهیت هر رشته و سنت علمی ناشی می‌شوند. در حوزه‌هایی مانند علم اطلاعات و دانش‌شناسی نیز نظریه ماهیتی میان‌رشته‌ای دارد و در تعامل میان ابعاد انسانی، اجتماعی، و فناورانه و فیزیکی اطلاعات و دانش شکل می‌گیرد. از این رو، نظریه در این حوزه نمی‌تواند صرفاً بر الگوهای تبیینی علوم طبیعی یا صرفاً بر چهارچوب‌های تفسیری علوم انسانی مبتنی باشد، بلکه باید متناسب با ماهیت چندوجهی این رشته توسعه یابد. بنابراین، سهم اصلی رویکرد رشته‌ای در فهم نظریه، آشکار ساختن بُعد زمینه‌ای و وابستگی نظریه به بسترهای علمی و معرفتی مختلف است.

۵. رویکرد روش‌شناختی (فرایندی و ناظر به چگونگی شکل‌گیری نظریه)

رویکرد روش‌شناختی، نظریه را نه صرفاً به‌عنوان محصول نهایی یک فعالیت علمی، بلکه به‌عنوان نتیجه فرایندی پویا و مستمر در نظر می‌گیرد. در این رویکرد، پرسش اصلی از «نظریه چیست؟» به «نظریه چگونه شکل می‌گیرد، توسعه می‌یابد و اصلاح می‌شود؟» تغییر می‌یابد. براساس این نگاه، نظریه‌پردازی فرایندی نظام‌مند است که در آن مسئله، مفاهیم، شواهد، روش‌ها، تفسیرها و دانش موجود در تعامل با یکدیگر قرار می‌گیرند. نظریه از طریق مسیر کاملاً خطی و از پیش تعیین‌شده‌ای شکل نمی‌گیرد، بلکه در چرخه‌ای از مفهوم‌سازی، بررسی، نقد، اصلاح و بازسازی توسعه می‌یابد. در تلقی‌های سنتی، شکل‌گیری نظریه بیشتر با منطق قیاسی یا استقرایی و حرکت از فرضیه به آزمون تجربی توضیح داده می‌شد؛ اما رویکردهای جدیدتر نشان داده‌اند که تولید نظریه می‌تواند از مسیرهای متنوعی مانند پژوهش‌های کمی، مطالعات کیفی، نظریه داده‌بنیاد، مطالعات تاریخی، رویکردهای تفسیری و رویکردهای انتقادی صورت گیرد. هریک از این مسیرها، امکان‌های متفاوتی برای تولید و ارزیابی نظریه فراهم می‌کنند. اهمیت این رویکرد در آن است که نظریه را موجودیتی ایستا و نهایی نمی‌بیند، بلکه آن را پدیده‌ای در حال تحول تلقی می‌کند که در ارتباط با مسائل جدید، داده‌های تازه و تحولات معرفتی بازسازی می‌شود. با این حال، تمرکز صرف بر فرایند شکل‌گیری نظریه، بدون توجه به ساختار مفهومی، زمینه علمی و گونه‌های مختلف نظریه، تصویری ناقص از آن ارائه خواهد کرد. بنابراین، سهم اصلی رویکرد روش‌شناختی در سامانه مفهومی نظریه، تبیین بُعد فرایندی و تکوینی نظریه و نشان دادن چگونگی شکل‌گیری و تحول آن است.

۶. رویکرد گونه‌شناختی^۱

رویکرد گونه‌شناختی بر این فرض استوار است که نظریه پدیده‌ای یکدست و همگون نیست، بلکه براساس هدف، سطح انتزاع، دامنه، روش شکل‌گیری و کارکرد آن، گونه‌های متفاوتی پیدا می‌کند. بسیاری از اختلاف‌نظرها درباره نظریه نیز ناشی از آن است که ویژگی‌های یک نوع خاص از نظریه به همه نظریه‌ها تعمیم داده می‌شود. در متون نظریه‌پردازی، گونه‌شناسی‌های مختلفی برای تمایز میان نظریه‌ها ارائه شده است (Szostak, 2004). یکی از شناخته‌شده‌ترین تقسیم‌بندی‌ها، تمایز میان نظریه‌های کلان، نظریه‌های برد متوسط و نظریه‌های خرد است. مرتون با طرح مفهوم نظریه‌های برد متوسط، بر ضرورت ایجاد تعادل میان نظریه‌های بسیار انتزاعی و مطالعات کاملاً تجربی تأکید کرد. علاوه بر سطح انتزاع، نظریه‌ها را می‌توان براساس کارکرد نیز طبقه‌بندی کرد. بر این اساس، نظریه‌ها ممکن است نقش توصیفی، تبیینی، پیش‌بینانه، تفسیری،

1. typological approach

تجویزی یا انتقادی داشته باشند. همچنین برخی طبقه‌بندی‌ها براساس شیوه شکل‌گیری، مانند نظریه‌های قیاسی، استقرایی یا برآمده از داده‌ها، صورت گرفته‌اند. اهمیت این رویکرد در آن است که امکان می‌دهد نظریه‌ها با معیارهای متناسب با نوع و هدف خودارزیابی شوند. برای مثال، معیار ارزیابی یک نظریه تبیینی ممکن است با معیار ارزیابی یک نظریه انتقادی یا طراحی‌محور متفاوت باشد.

با این حال، گونه‌شناسی‌ها نباید به طبقه‌بندی‌های ثابت و محدودکننده تبدیل شوند؛ زیرا بسیاری از نظریه‌ها ویژگی‌های چندگانه دارند و ممکن است در طول زمان تغییر کنند. بنابراین، سهم اصلی رویکرد گونه‌شناختی در سامانه مفهومی نظریه، نشان دادن تنوع درونی نظریه و ضرورت توجه به انواع مختلف آن است.

۷. رویکرد پرسش‌محور^۱

رویکرد پرسش‌محور نقطه اتصال و سازمان‌دهنده رویکردهای پیشین است. این رویکرد بر این فرض استوار است که فهم نظریه بیش از آنکه با ارائه یک تعریف نهایی حاصل شود، از طریق مجموعه‌ای از پرسش‌های بنیادین درباره ابعاد مختلف آن امکان‌پذیر است (Szostak, 2004). براساس این نگاه، هر یک از رویکردهای پیشین در واقع پاسخی به یک پرسش اساسی درباره نظریه ارائه می‌کنند:

- رویکرد واژگانی و ریشه‌شناختی: نظریه چیست و چه خاستگاه مفهومی دارد؟
- رویکرد سرتیترمحور: چه ابعاد و موضوعاتی برای فهم نظریه باید بررسی شود؟
- رویکرد طیفی: نظریه در چه سطوح و دامنه‌هایی معنا می‌یابد؟
- رویکرد رشته‌ای: نظریه در چه زمینه‌های علمی و معرفتی شکل می‌گیرد؟
- رویکرد روش‌شناختی: نظریه چگونه تولید، توسعه و بازنگری می‌شود؟
- رویکرد گونه‌شناختی: چه انواع و صورت‌هایی از نظریه وجود دارد؟

بر این اساس، رویکرد پرسش‌محور تلاش می‌کند این ابعاد پراکنده را در قالب ساختاری منسجم کنار یکدیگر قرار دهد. در این تلقی، نظریه موضوعی نیست که تنها با یک تعریف محدود شود، بلکه مفهومی است که از طریق شبکه‌ای از پرسش‌ها و پاسخ‌های مرتبط فهم می‌شود. بنابراین، سهم اصلی این رویکرد در سامانه مفهومی نظریه، ایجاد انسجام میان ابعاد مختلف نظریه و فراهم کردن امکان سازمان‌دهی آن‌ها در چهارچوبی واحد است.

شکل‌گیری سامانه مفهومی نظریه

برآیند بررسی رویکردهای هفت‌گانه نشان می‌دهد که «نظریه» را نمی‌توان با یک تعریف واحد، خطی و مستقل از زمینه به‌طور کامل توضیح داد. تعاریف موجود، هریک تنها بخشی از واقعیت نظریه را آشکار می‌کنند: برخی بر معنای واژه و دلالت‌های زبانی آن تکیه دارند، برخی بر ساختار درونی و اجزای نظریه، برخی بر سطح انتزاع و دامنه شمول، و برخی دیگر بر فرایند تکوین، کارکرد یا گونه‌های نظریه تمرکز می‌کنند. ازاین‌رو، مسئله اصلی نه فقدان تعریف، بلکه پراکندگی، تک‌بعدی بودن و ناهم‌پیوندی تعریف‌ها و رویکردهای موجود است. بر همین اساس، این پژوهش به‌جای جست‌وجوی تعریفی نهایی و ایستا، نظریه را در قالب یک «سامانه مفهومی چندبُعدی» صورت‌بندی می‌کند. در این چهارچوب، رویکردهای تحلیلی شناسایی‌شده در متون، نه به‌مثابه تعریف‌های رقیب، بلکه به‌عنوان لنزهای تحلیلی مکمل در نظر گرفته می‌شوند. هر یک از این رویکردها، سهم مشخصی در روشن‌سازی یکی از ابعاد مفهوم نظریه ایفا می‌کنند که جزئیات این نسبت در جدول (۲) ارائه شده است.

جدول (۲) نشان می‌دهد که هریک از رویکردهای تحلیلی، چه سهمی در شکل‌گیری ابعاد سامانه مفهومی نظریه داشته‌اند. رویکرد واژگانی به روشن‌سازی بُعد «معنا» کمک می‌کند؛ رویکرد سرتیترمحور با شناسایی مؤلفه‌های ساختاری، هم به تعیین «قلمرو» نظریه یاری می‌رساند و هم در فهم «انسجام» درونی آن مؤثر است؛ رویکرد سطح‌به‌سطح، جایگاه نظریه را در مراتب مختلف انتزاعی روشن می‌سازد و بُعد «سطح» را برجسته می‌کند؛ رویکرد رشته‌ای، وابستگی نظریه به حوزه معرفتی و سنت فکری هر رشته را آشکار می‌سازد و ازاین‌رو به بُعد «زمینه» مربوط می‌شود؛ رویکرد روش‌شناختی، نظریه را نه فقط محصول، بلکه فرایند تولید و بازبینی دانش می‌بیند و بُعد «فرایند» را توضیح می‌دهد؛ رویکرد گونه‌شناختی، امکان تمایزگذاری میان نسخ‌های مختلف نظریه را فراهم می‌کند و بُعد «گونه» را صورت‌بندی می‌نماید؛ و سرانجام رویکرد پرسش‌محور نشان می‌دهد که نظریه در پاسخ به چه نوع پرسش‌هایی شکل می‌گیرد و چگونه در متن مسائل علمی معنا می‌یابد.

جدول ۲. نسبت رویکردهای تحلیلی با ابعاد سامانه مفهومی نظریه

رویکرد تحلیلی (ابزار بررسی)	تمرکز اصلی رویکرد	سهم در سامانه مفهومی (بعد مربوطه)	ضرورت در سامانه
۱. واژگانی	ریشه‌شناسی و تعاریف لغوی	معنا	شفاف‌سازی دلالت‌های زبانی و مفهومی نظریه
۲. سرتیترمحور	مؤلفه‌ها و اجزای ساختاری (واحد، روابط)	قلمرو و انسجام	شناسایی مرزها، اجزا و نحوه پیوند درونی عناصر نظریه
۳. سطح به سطح	مراتب انتزاع و دامنه شمول (خرد، میانه، کلان)	سطح	تعیین تراز نظریه و برد مفهومی آن
۴. رشته‌ای	اقتضائات حوزه‌های دانش	زمینه	درک بسترمندی نظریه و وابستگی آن به پارادایم‌های رشته‌ای
۵. روش‌شناختی	فرایند تولید، آزمون و بازنگری	فرایند	فهم نظریه به مثابه فرایندی پویا و قابل تحول
۶. گونه‌شناختی	دسته‌بندی انواع نظریه	گونه	تمایزگذاری میان نسخ‌های مختلف نظریه
۷. پرسش‌محور	مسئله مرکزی، غایت و جهت‌گیری نظریه	معنا و زمینه	روشن‌سازی چرایی، افق مسئله و جهت‌گیری نظریه

بر این اساس، سامانه مفهومی پیشنهادی از هفت بُعد به هم پیوسته تشکیل شده است:

۱. معنا: چیستی نظریه و دلالت مفهومی آن؛
 ۲. قلمرو: محدوده شمول و مرزهای موضوعی؛
 ۳. سطح: جایگاه نظریه در مراتب مختلف انتزاع؛
 ۴. زمینه: نسبت با بستر تاریخی، معرفتی و مسئله‌ای؛
 ۵. فرایند: چگونگی تکوین، تحول و ارزیابی؛
 ۶. گونه: تمایز میان نسخ‌های متفاوت نظریه؛
 ۷. انسجام: پیوستگی درونی و توان سازمان‌دهندگی ابعاد.
- این ابعاد، مؤلفه‌هایی درهم‌تنیده‌اند که تنها در نسبت با یکدیگر تصویری جامع از نظریه ارائه می‌دهند. برای نمایش ارتباط میان این ابعاد و چگونگی سازمان‌یافتگی آن‌ها در چهارچوبی واحد، ساختار کلی این سامانه در شکل (۱) ترسیم شده است.

تصویر ۱. ساختار سامانه مفهومی نظریه

همان گونه که در شکل (۱) مشاهده می‌شود، بُعد «معنا» هسته اولیه فهم نظریه را می‌سازد؛ ابعاد پنج‌گانه (قلمرو، سطح، زمینه، فرایند و گونه) گستره و بستر آن را تبیین می‌کنند و بُعد «انسجام» به مثابه پیونددهنده، این اجزا را به کل سامانمندی تبدیل می‌کند.

تبیین سامانه مفهومی نظریه

سامانه مفهومی نظریه را می‌توان در دو سطح متمایز بررسی کرد. در سطح نخست، این سامانه در مقام چهارچوبی توصیفی، به شناسایی و صورت‌بندی ابعاد مفهومی نظریه می‌پردازد و از این طریق، اجزا و وجوه اصلی آن را آشکار می‌سازد. در سطح دوم، سامانه از حد یک دسته‌بندی مفهومی فراتر می‌رود و به چهارچوبی تحلیلی و عملیاتی برای ارزیابی، مقایسه و بررسی نظام‌مند نظریه‌ها تبدیل می‌شود. در این سطح، هریک از ابعاد هفت‌گانه با پرسش‌های راهنما و شاخص‌های ارزیابی مشخص همراه می‌شوند تا امکان کاربرد عملی

سامانه در تحلیل نظریه‌ها فراهم گردد. جدول (۳) ناظر به همین سطح دوم است و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان ابعاد مفهومی نظریه را به محورهای تحلیلی برای سنجش و ارزیابی منظم تبدیل کرد. افزون بر این، سه سطح معنایی نظریه (اخص، اعم و گسترده) نیز در این سامانه نقشی تنظیم‌کننده دارند. در سطح اخص، نظریه به مثابه یک نظام تبیینی نسبتاً منسجم و آزمون‌پذیر فهم می‌شود؛ در سطح اعم، نظریه به شناختی نظام‌مند و روش‌مند به معنای فراگیر و اعم آن دلالت دارد؛ و در سطح گسترده، نظریه به کل قلمرو شناخت و ابعاد نظری در علم اشاره می‌کند. این تفکیک سه‌گانه مانع از آن می‌شود که معنای نظریه در سطح خاصی تثبیت شود و سایر کاربردهای آن نادیده بماند. از این‌رو، سه سطح معنایی و هفت بُعد مفهومی را می‌توان دو لایه مکمل از چهارچوبی واحد دانست: لایه نخست دامنه معنایی واژه نظریه را روشن می‌سازد و لایه دوم ابعاد تحلیلی آن را سامان می‌دهد.

جدول ۳. سامانه مفهومی نظریه: ابعاد، پرسش‌های محوری و شاخص‌های ارزیابی

بُعد سامانه	پرسش محوری (این بُعد به چه پاسخ می‌دهد؟)	شاخص ارزیابی
۱. معنا	نظریه در اینجا دقیقاً به چه معناست؟ (اخص، اعم یا گسترده)	شفافیت دلالت و تعریف پایه
۲. قلمرو	محدوده شمول و مرزهای موضوعی نظریه کجاست؟	دامنه شمول و حدود مفهومی
۳. سطح	نظریه در چه تراز انتزاعی (خرد/کلان) قرار دارد؟	قدرت تعمیم و واحد تحلیل
۴. زمینه	نظریه در چه بستر تاریخی، پارادایمی یا مسئله‌ای شکل گرفته است؟	نسبت با زمینه و پیش‌فرض‌ها
۵. فرایند	مسیر تکوین، تحول و بازنگری نظریه چگونه است؟	پویایی و مراحل رشد
۶. گونه	نظریه از چه سنجی است؟ (توصیفی، تبیینی، هنجاری یا انتقادی)	سنج‌شناسی و غایت
۷. انسجام	اجزای نظریه چگونه با هم مرتبط شده و به کل هماهنگی تبدیل می‌شوند؟	سازگاری درونی و ساختار مفهومی

نکته مهم آن است که این سامانه، نظریه را از «موضوعی تعریف‌پذیر» به «موضوعی سامانه‌پذیر» تبدیل می‌کند. در این نگاه، ارزش نظریه در یک گزاره یا تعریف واحد خلاصه نمی‌شود، بلکه در شبکه‌ای از نسبت‌ها میان معنا، قلمرو، سطح، زمینه، فرایند، گونه و انسجام آشکار می‌گردد. بدین ترتیب، چهارچوب پیشنهادی هم برای تحلیل نظریه‌های موجود و هم برای صورت‌بندی نظریه‌پردازی‌های جدید قابل استفاده است؛ زیرا به پژوهشگر امکان می‌دهد هر نظریه را نه صرفاً براساس تعریف رسمی آن، بلکه بر پایه مختصات مفهومی، ساختاری و زمینه‌ای آن بررسی کند. این امر به‌ویژه در علوم انسانی و اجتماعی اهمیت دارد؛ جایی که نظریه‌ها غالباً در بسترهای متکثر، با منطق‌های تبیینی متفاوت و در سطوح گوناگون انتزاع شکل می‌گیرند.

بحث و نتیجه‌گیری

از تعریف نظریه تا تبیین سامانه مفهومی نظریه

این پژوهش بر این مبنا استوار بود که مسئله اصلی در مواجهه با مفاهیم بنیادین، پیش از آنکه مسئله یافتن تعریفی تازه باشد، مسئله فهم است. در علوم انسانی و اجتماعی، بسیاری از ابهام‌ها، تعارض‌ها و ناتوانی‌ها در تحلیل و کاربرد مفاهیم، نه از فقدان تعریف، بلکه از ناکفایتی الگوهای سنتی تعریف‌محور ناشی می‌شوند؛ الگویی که مفاهیم را در قالبی بسته، ایستا و حدگذار سامان می‌دهد. از این منظر، مفهوم «نظریه» نیز دیگر نمی‌تواند صرفاً به‌مثابه مفهومی تعریف‌پذیر در معنای کلاسیک آن فهم شود، بلکه باید به‌عنوان پدیده‌ای چندلایه، پویا و زمینه‌مند در نظر گرفته شود که فهم آن مستلزم بازسازی نظام‌مند روابط درونی، سطوح معنایی، ابعاد تحلیلی و کارکردهای آن است.

بر پایه همین رویکرد، پژوهش حاضر نشان داد که می‌توان نظریه را در سه سطح معنایی اخص، اعم و گسترده صورت‌بندی کرد. در سطح اخص، نظریه نظامی تبیینی و منسجم از گزاره‌هاست؛ در سطح اعم، به‌مثابه شناختی روشمند و سازمان‌یافته فهم می‌شود؛ و در سطح گسترده، در افق کلان‌تر تولید، تحول و نقد معرفت علمی قرار می‌گیرد. اهمیت این سه سطحی بودن در آن است که بسیاری از اختلاف‌ها درباره نظریه، ناشی از تعارض واقعی نیست، بلکه از خلط سطوح معنایی و جابه‌جایی افق‌های مفهومی سرچشمه می‌گیرد. یافته‌ی دیگر پژوهش آن بود که فهم نظریه تنها از رهگذر یک منظر تحلیلی ممکن نیست. از این رو، هفت رویکرد تحلیلی (واژگانی، سرتیترمحور، سطح‌به‌سطح، رشته‌ای، روش‌شناختی، گونه‌شناختی و پرسش‌محور) برای بررسی مفهوم نظریه به کار گرفته شد. برآیند این تحلیل‌ها، استخراج هفت بُعد بنیادین سامانه مفهومی نظریه بود: معنا، قلمرو، سطح، زمینه، فرایند، گونه و انسجام. این ابعاد، معماری مفهومی نظریه را تشکیل می‌دهند و نشان می‌دهند که نظریه را نمی‌توان به محتوای گزاره‌ای یا یک تعریف منفرد فروکاست.

براساس این معماری، سامانه مفهومی نظریه چهار کارکرد اصلی می‌یابد: توصیف، مقایسه، ارزیابی و نظریه‌پردازی. هریک از این کارکردها، از طریق ترکیب ابعاد هفت‌گانه، امکان تحلیل نظریه‌ها را در سطوح مختلف فراهم می‌کنند و نشان می‌دهند که سامانه پیشنهادی صرفاً ابزاری برای توضیح نظریه نیست، بلکه می‌تواند در آموزش، پژوهش، نقد و بازسازی نظریه‌ها نیز به کار رود. از این‌رو، ارزش این چهارچوب در آن است که میان تکرر برداشت‌ها و ضرورت انسجام مفهومی، تعادلی معرفتی برقرار می‌کند.

دستاورد اصلی این پژوهش را باید در گذار از تعریف‌محوری به سامان‌دهی مفهومی دانست. در این نگاه، نظریه نه مفهومی ایستا و تک‌بعدی، بلکه سامانه‌ای مفهومی، چندسطحی و زمینه‌مند است که باید در نسبت با معنا، قلمرو، سطح، زمینه، فرایند، گونه و انسجام فهم شود. این جابه‌جایی، صرفاً تغییری اصطلاحی نیست، بلکه تغییری در منطق فهم مفاهیم بنیادین است؛ تغییری که امکان تحلیل دقیق‌تر، مقایسه‌ی روش‌مندتر و نظریه‌پردازی منسجم‌تر را فراهم می‌سازد.

در نهایت، می‌توان گفت «سامانه مفهومی نظریه» تلاشی است برای عبور از فهم تقلیل‌گرایانه و رسیدن به درکی شبکه‌ای، روش‌مند و توسعه‌پذیر از نظریه. این رویکرد، نه در پی ارائه تعریفی نهایی و بسته، بلکه درصدد فراهم کردن چهارچوبی برای فهم سامانمند تکرر موجود است؛ چهارچوبی که به مثابه مبنایی استوار برای مطالعات فرانظری، بازنگری در متون روش‌شناسی، آموزش نظریه‌پردازی و تقویت شفافیت مفهومی در علوم انسانی و اجتماعی عمل می‌کند.

References

- Abend, G. (2008). The meaning of 'theory'. *Sociological theory*, 26(2), 173-199. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2008.00324.x>
- Bagheri, K. (2010). *Barriers to theorizing in the humanities*. Paper presented at the Conference on Barriers and the Process of Theorizing in the Humanities, Hamedan. [In Persian].
- Bates, M. J. (2009). An introduction to metatheories, theories, and models. *Library and information science*, 4 (44), 275 - 297.
- Collier, D., Daniel Hidalgo, F., & Olivia Maciuceanu, A. (2006). Essentially contested concepts: Debates and applications. *Journal of political ideologies*, 11(3), 211-246. DOI: 10.1080/13569310600923782
- Danaeefard, H. (2010). *Theorizing: Foundations and methodologies*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- Dubin, R. (1978). *Theory building free press*. London, United Kingdom, 85.
- Fattahi, R. (2025). Conceptual Research: What It Is, Why It Is, and Explaining Its Value. *Iranian Journal of Information Processing and Management*, 41(2), 313-322. doi: 10.22034/jipm.2025.734304. [In Persian].
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*: Pantheon Books.
- Freund, J. (1983). *Opinions and theories in the humanities*. Tehran: University Publication Center.
- Godfrey-Smith, P. (2009). *Theory and reality: An introduction to the philosophy of science*: University of Chicago Press.
- Goertz, G. (2006). *Social science concepts: A user's guide*: Princeton University Press.
- Gregor, S. (2006). The nature of theory in information systems1. *MIS quarterly*, 30(3), 611-642. DOI: 10.2307/25148742.
- Heidari, G., & Ghanadinezhad, F. (2018). Scientific Growth: Concepts, Theories and Patterns. *Rahyافت*, 28(71), 1-18. Retrieved from https://rahyaft.nrisc.ac.ir/article_13668_91ff28b80e445a65c4f61fb05aecd03.pdf. [In Persian].
- Hempel, C. G. (1966). Laws and their role in scientific explanation. *Philosophy of natural science*, 47-69.
- Jaakkola, E. (2020). Designing conceptual articles: four approaches. *AMS review*, 10(1), 18-26. DOI: 10.1007/s13162-020-00161-0
- Kaab Omeir, F., & Heidari, G. (2019). A Review of the Bibliographic Approach to Defining Theory. *Knowledge Retrieval and Semantic Systems*, 6(20), 75-93. <https://doi.org/10.22054/jks.2019.45048.1242>. [In Persian].
- Kerlinger, F. N. (1966). *Foundations of behavioral research*. Holt, Rinehart and Winston: New York.
- Meredith, J. (1993). Theory building through conceptual methods. *International journal of operations & production management*, 13(5), 3-11. <https://doi.org/10.1108/01443579310028120>
- Merton, R. K. (1968). *Social theory and social structure*. Simon and Schuster.

- Pakseresht, M. (2006). Educational theories and theory-making challenges in Iranian education system. *Journal of Educational Innovations*, 6(2), 125-148. Retrieved from https://noavaryedu.oerp.ir/article_78826_7d21bbfa846801f35e39fdaf43e41f34.pdf. [In Persian].
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*.
- Pour Ezzat, A., Rezaeei, P., Reza Yazdani, H. (2009). Survey of Theory-building Barriers in Social Sciences Area. *Journal of Business Management*, 1(2), -. Retrieved from https://jibm.ut.ac.ir/article_20323_0b6b2c2092fa735afd2b9b1da3d5db43.pdf. [In Persian].
- Rahadoust, F. (2005). *Theoretical issues in library and information science*. Tehran: Ketabdar. [In Persian].
- Samadi, H. (2011). *The structure of scientific theories in natural and social sciences*. Tehran: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian].
- Sartori, G. (1970). Concept misformation in comparative politics. *American political science review*, 64(4), 1033-1053. DOI:10.2307/1958356.
- Shoemaker, P. J., Tankard Jr, J. W., & Lasorsa, D. L. (2003). *How to build social science theories*. Sage publications.
- Sutton, R. I., & Staw, B. M. (1995). What theory is not. *Administrative science quarterly*, 371-384. <https://doi.org/10.2307/2393788>.
- Swedberg, R. (2014). *The art of social theory*. Princeton University Press.
- Szostak, R. (2004). *Classifying science: Phenomena, data, theory, method, practice*. Springer.
- Tavassoli, G. (2008). *Sociological theories*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- Weick, K. E. (1995). What theory is not, theorizing is. *Administrative science quarterly*, 40(3), 385-390. <https://doi.org/10.2307/2393789>.
- Whetten, D. A. (1989). What constitutes a theoretical contribution? *Academy of management review*, 14(4), 490-495. DOI: 10.2307/258554.
- Yousof Boroujerdi, R., & Davarpanah, S. H. (2024). An Exploration of the Professional-Cognitive Barriers to Theorizing Among Faculty Members in the Humanities. *Iranian Higher Education*, 16(2), 66-90. DOI: 20.1001.1.20088000.1403.16.2.4.1. [In Persian].